

Tomasz Chinciński, Tomasz Rabant

(Muzeum II Wojny Światowej w Gdańsku)

Migracje przymusowe w przekazie muzealnym. Wysiedlenia, przesiedlenia i deportacje w przestrzeni wystawienniczej Muzeum II Wojny Światowej w Gdańsku

W niniejszym artykule zostanie przedstawiona koncepcja i sposób pokazania w przestrzeni muzealnej masowych przesiedleń ludności dokonanych w okresie II wojny światowej na przykładzie przygotowywanej wystawy głównej Muzeum II Wojny Światowej w Gdańsku¹. Zostaną zaprezentowane zasadnicze przesłanie i główne wątki narracji muzealnej, proponowane środki przekazu muzealnego oraz rozwiązania scenograficzne.

Podjęta zostanie próba odpowiedzi na pytania, czy muzeum jest dobrym miejscem na opowieść o masowych wysiedleniach, przesiedleniach i deportacjach dokonywanych w okresie II wojny światowej przez dwa totalitarne reżimy: nazistowski i komunistyczny. Do jakich środków muzealnego przekazu należy się odwołać, aby zwiedzającym muzeum opowiedzieć w sposób przystępny i ciekawy skomplikowaną historię migracji przymusowych? Autorzy zastanowią się nad sposobem przedstawienia narracji historycznej dotyczącej wysiedleń, przesiedleń i deportacji realizowanych przez III Rzeszę i Związek Radziecki w przestrzeni muzealnej oraz godzeniem rzetelności naukowej z wymogami formuły nowoczesnej placówki muzealnej. Czy w nowoczesnym muzeum można znaleźć miejsce na wyjaśnienie przyczyn cierpień milionów ludzi poprzez pogłębioną narrację historyczną, czy też powinno ono się koncentrować tylko na zachowaniu

¹ Muzeum zostało utworzone w grudniu 2008 roku. Jego koncepcję ideową przygotowali dwaj warszawscy historycy – Paweł Machcewicz i Piotr M. Majewski. Jesienią 2009 roku firma Tempora z Belgii wygrała międzynarodowy konkurs na scenografię i wizualizację muzeum. Następnym krokiem było rozpisanie międzynarodowego konkursu architektonicznego na projekt budynku Muzeum, który 1 września 2010 roku wygrało Studio „Kwadrat” z Gdyni. Budynek muzeum zlokalizowano na działce przy ulicy Wałowej w Gdańsku. Otwarcie placówki zaplanowane jest na 2015 rok.

pamięci na temat masowych wysiedleń i przesiedleń ludności, zdominowanej przez narrację martyrologiczną?

Współczesne formy i zadania muzeów

Zachodzące w okresie ostatnich trzech dekad zmiany w formach przekazu i komunikacji masowej zdecydowanie wpłynęły na sposób prezentacji sztuki, kultury i dziedzictwa narodowego. Rozwój technik komputerowych i pojawienie się nowoczesnych mediów przyczyniły się do znacznego poszerzenia sposobu prezentacji obiektów muzealnych. Zastosowanie multimediów w muzealnictwie pozwala na wprowadzenie do ekspozycji szerszego kontekstu narracyjnego wokół prezentowanych oryginalnych eksponatów. Za pośrednictwem informacji multimedialnej i komunikacji wizualnej można zwiedzającemu przekazać wiedzę kontekstową, stanowiącą istotne dopełnienie przekazu płynącego z autentycznych przedmiotów. Stwarza to sytuację szczególnego kontaktu odbiorcy z prezentowanymi muzealiami².

Zastosowanie kontekstualnego podejścia w muzealnictwie i wystawiennictwie oraz wykorzystanie multimediów umożliwia wprowadzenie wielowarstwowej narracji, która dostarcza zarówno obiektywnych danych stanowiących potencjalne źródło dla edukacji historycznej, jak i bezpośredniego kontaktu z przeszłością – poprzez autentyczne zbiory. To połączenie „dziedzictwa niematerialnego”³ z „dziedzictwem materialnym” powinno wzajemnie się uzupełniać i równoważyć. Zachowanie równowagi między przekazem intelektualnym a eksponatami powinno zapobiegać zaginięciu kolekcji oryginalnych obiektów w przestrzeni wirtualnych opowieści.

Użycie różnorodnych środków przekazu o przeszłości umożliwia narrację na kilku poziomach. Podstawowa warstwa narracji przeznaczona jest dla odbiorcy, który chce zwiedzić muzeum w ciągu 2–2,5 godziny. Kolejne warstwy mogą mieć charakter pogłębiony i być tworzone z wykorzystaniem stanowisk multimedialnych. Nie można zapominać o najmłodszych, dla których w nowoczesnym muzeum powinna być odrębna ścieżka zwiedzania. Współczesne muzeum, dzięki tej wielowarstwowości narracji, jest otwarte na ogół społeczeństwa. Warstwy, języki narracji w muzeum powinny być różne, na kilku poziomach, i dysponować wielością środków przekazu, aby to, co należy powiedzieć o przeszłości, było komunikatywne⁴.

² Por. D. Folga-Januszewska, *Muzea w Polsce 1989–2008*, „Muzealnictwo” 2009, t. 50, nr 18, s. 32–33; E. Barker, *The Changing Museum*, [w:] *Contemporary Cultures on Display*, London 1999, s. 23.

³ Por. D. Folga-Januszewska, *op. cit.*, s. 34.

⁴ *W poszukiwaniu formuły nowoczesnego muzeum*, „Borussia. Kultura – Historia – Literatura” 2010, 47, s. 123–134 [zapis debaty z udziałem: T. Chincińskiego, R. Kostro, W. Kucharskiego, M. Mutora, R. Traby, P. Ukielskiego, moderacja: Ł. Madeszka, 19.05.2010].

Zachodzące przemiany we współczesnym muzealnictwie miały niewątpliwie wpływ na scenariusz i scenografię przestrzeni wystawienniczej Muzeum II Wojny Światowej w Gdańsku, poświęconą niemieckim i sowieckim wysiedleniom oraz deportacjom ludności w latach 1939–1945. Scenariusz ten opiera się na koncepcji programowej Muzeum II Wojny Światowej, opracowanej przez Pawła Machcewicza oraz Piotra M. Majewskiego⁵. Zakłada ona nadanie muzeum charakteru europejskiego, w którym w szczególny sposób zostaną przybliżone losy ludności cywilnej podczas II wojny światowej. Zdarzenia, które miały miejsce w Polsce, mają się stać częścią szerszego obrazu wojny i okupacji. Sama zaś narracja muzealna powinna być oparta nie tylko na tradycyjnych eksponatach, ale również prowadzona za pomocą nowoczesnych środków przekazu i komunikacji. Na podstawie tej koncepcji merytorycznej został przygotowany projekt scenograficzny Muzeum II Wojny Światowej w Gdańsku, który jest dziełem belgijskiej firmy Tempora⁶.

Główne założenia narracji muzealnej

Koncepcja programowa Pawła Machcewicza i Piotra M. Majewskiego była również punktem wyjścia dla scenariusza przestrzeni Muzeum II Wojny Światowej w Gdańsku poświęconego masowym przesiedleniom i deportacjom. Jego autorzy⁷ postanowili przedstawić te masowe migracje ludności dokonane w okresie II wojny światowej w szerokim kontekście europejskim jako skutek realizacji ideologii dwóch totalitarnych reżimów: nazistowskiego i komunistycznego. Oba systemy totalitarne dążyły do zburzenia ładu wersalskiego oraz zasadniczej przebudowy stosunków politycznych i etnicznych na terenach objętych ekspansją. Masowe przesiedlenia i deportacje były elementem polityki Hitlera i Stalina, a wojna stała się środkiem, za pomocą którego je realizowano. Wysiedlano i deportowano ludzi nie dlatego, aby ich ukarać za popełnione czyny, ale za to kim byli,

⁵ P. Machcewicz, P.M. Majewski, *Muzeum II Wojny Światowej. Zarys koncepcji programowej*, „Przegląd Polityczny” 2008, 91/92, s. 46–51.

⁶ Wygrała ona w 2009 roku międzynarodowy konkurs na wizualizację Muzeum II Wojny Światowej.

⁷ Głównymi autorami scenariusza części wystawy poświęconej przesiedleniom i deportacjom byli autorzy niniejszego artykułu. W dyskusji i pracach nad scenariuszem brały udział osoby zaangażowane w latach 2009–2012 w przygotowanie wystawy stałej Muzeum II Wojny Światowej w Gdańsku: Agata Abramowicz, Oliwia Gałka, Bartłomiej Garba, Łukasz Jasiński, Waldemar Kowalski, Daniel Logemann, Paweł Machcewicz, Piotr Majewski, Janusz Marszałec, Mikołaj Morzycki-Markowski, Anna Müller, Elżbieta Olczak, Tomasz Żuroch-Piechowski, Kamil Rutecki, Łukasz Suska, Jan Szkudliński, Joanna Urbanek, Marcin Westphal, Rafał Wnuk, Katarzyna Zienkiewicz. Scenariusz tej części wystawy był również dyskutowany na posiedzeniach Kolegium Programowego Muzeum II Wojny Światowej. Podczas prac nad scenariuszem korzystano z ekspertyzy Jerzego Kochanowskiego.

uznając ich – z powodów rasowych lub światopoglądowych – za niebezpiecznych bądź obcych własnemu narodowi lub społeczeństwu⁸.

Autorzy scenariusza przestrzeni muzealnej dotyczącej masowych przesiedleń i deportacji wyodrębnili pięć zasadniczych wątków narracji:

- zagadnienia niemieckiej „polityki przestrzeni życiowej” i Generalnego Planu Wschodniego;
- wywózki niemieckie Polaków, Żydów, Słoweńców, Francuzów i Luksemburczyków;
- wiążące się z niemiecką akcją wysiedleńczą Polaków przesiedlenia Niemców etnicznych na ziemię Polskie wcielone do Rzeszy (akcja *Heim ins Reich*);
- będąca próbą wcielenia w życie Generalnego Planu Wschodniego akcja wysiedleńczo-osiedleńcza na Zamojszczyźnie;
- deportacje sowieckie.

„Polityka przestrzeni życiowej” (*Lebensraumpolitik*) i Generalny Plan Wschodni (GPO, *Generalplan Ost*) stanowiły ideologiczne podstawy realizowanej przez nazistowskie Niemcy wielkiej inżynierii demograficznej. W celu całkowitej zmiany struktury narodowościowej podporządkowanych terenów, zakładającej stworzenie homogenicznych etnicznie „wielkich Niemiec”, przeprowadzono niemające precedensu masowe przesiedlenia i deportacje, wykorzystując administrację państwową oraz aparat policyjno-wojskowy. Pierwsze koncepcje niemieckiego osadnictwa i planowania przestrzennego na zaanektowanych terytoriach polskich powstawały już na przełomie lat 1939/1940. Następnie opracowane wówczas zasady planowania zagospodarowania terenów wschodnich (*Planungsgrundlagen für Aufbau der Ostgebiete*) znalazły swoje rozwinięcie w przygotowanym w latach 1941–1942 Generalnym Planie Wschodnim, który zakładał – w perspektywie 30 lat – na podbitych terytoriach na Wschodzie, zamieszkałych przez około 45 mln ludzi, najpierw wysiedlenie do zachodniej Syberii 31 mln osób uznanych za rasowo niepożądane, a następnie osiedlenie na ich miejsce 10 mln osadników niemieckich pochodzących spoza Niemiec i rozproszonych po różnych częściach Europy. Wysiedleniami i kolonizacją chciano objąć: ziemie polskie (wcielone do Rzeszy, Generalne Gubernatorstwo i okręg białostocki), Litwę, Łotwę, Estonię, część Ukrainy, Krym i łuk Dniepru oraz okręg leningradzki. Plan ulegał ciągłym modyfikacjom i zdecydowana większość jego założeń nie doczekała się realizacji⁹.

⁸ Por. P. Madajczyk, *Czystki etniczne i klasowe w Europie XX wieku. Szkice do problemu*, Warszawa 2010, s. 109; C. Łuczak, *Dzieje gospodarcze Niemiec 1871–1990*, t. 2, *Trzecia Rzesza*, Poznań 2006, s. 90; *idem*, *Polska i Polacy w drugiej wojnie światowej*, Poznań 1993, s. 141.

⁹ Por. P. Ther, *Ciemna strona państw narodowych. Czystki etniczne w nowoczesnej Europie*, przeł. T. Gabiś, Poznań 2012, s. 188; M. Mazower, *Imperium Hitlera*, przeł. A. i J. Maziarscy, Warszawa 2011, s. 247; P. Madajczyk, *op. cit.*, s. 154; P. Eberhardt, *Migracje polityczne na ziemiach polskich (1939–1950)*, Poznań 2010, s. 111–115; B. Mąciór-Majka, *Generalny Plan Wschodni. Aspekty*

Pierwszą i jedyną próbą zrealizowania założeń Generalnego Planu Wschodniego było utworzenie niemieckich obszarów osiedleńczych na Lubelszczyźnie. Plan kolonizacji tych terenów został przygotowany w styczniu 1942 roku, a akcję osadniczą rozpoczęto w listopadzie tego samego roku od osiedlania niemieckich chłopów w powiecie zamojskim oraz zasiedlania niemieckimi urzędnikami śródmieść Zamościa i Lublina. Planowano osiedlić Niemców z Besarabii, Bośni, Serbii, Słowenii, ZSRR i Kraju Warty, z których do powiatu zamojskiego miało przybyć 29 tys. (z tego do samego Zamościa – 10 tys.), do powiatu krasnostawskiego – 19 tys. i do Lublina – 10 tys. Napotkano jednak na spore trudności, gdyż do połowy 1943 roku osiedlono na tym obszarze tylko około 8 tys. Niemców.

Osiedlanie się Niemców na Zamojszczyźnie poprzedziły niezwykle brutalne wysiedlenia ludności polskiej. W okresie od listopada 1942 roku do lipca 1944 roku na tych terenach akcja wysiedleńcza dotknęła ponad 300 wsi, z których usunięto w sumie 116 tys. osób. Akcja prowadzona na Zamojszczyźnie miała odmienny charakter od przesiedleń na terenach wcielonych do Rzeszy, gdyż po raz pierwszy władze niemieckie zdecydowały się na wysiedlanie całych miejscowości oraz przeprowadzenie pacyfikacji wsi. Spacyfikowano 115 miejscowości, wskutek czego, zamordowano 4674 osoby oraz spalono 84 wsie (16 całkowicie, 68 częściowo). Wysiedlanych kierowano do obozów przesiedleńczych (m.in. w Zamościu, Zwierzyńcu, Puszczy Solskiej, Biłgoraju) oraz do obozów koncentracyjnych (m.in. w Majdanku i Auschwitz), a także wywożono do Niemiec na roboty przymusowe (dorosłych) lub w celach germanizacyjnych (dzieci).

Ze względu na fakt, że niemieckie wysiedlenia i przesiedlenia w największym stopniu dotknęły okupowaną Polskę – Niemcy wysiedlili ponad milion Polaków (wraz z wypędzonymi po powstaniu w 1944 roku mieszkańcami Warszawy), co stanowi ponad połowę wszystkich wysiedlonych w okupowanych krajach przez III Rzeszę – na wystawie stałej Muzeum II Wojny Światowej zaprezentowane zostaną one w sposób szczególny. Mimo to dołożono wszelkich starań, aby wydarzenia związane z migracjami przymusowymi na okupowanych ziemiach Polskich stały się częścią jednego, większego, uniwersalnego obrazu europejskich deportacji czasu wojny. Dlatego zostały one przedstawione na tle migracji przymusowych z innych terytoriów, na których Niemcy dokonali masowych wysiedleń, jak: Słowenii (wysiedlono 80 tys. Słoweńców), Lotaryngii i Alzacji (łącznie około 290 tys. osób), Sudety (ponad 160 tys. osób), Protektoratu Czech i Moraw (20 tys. osób) Okręgu Leningradzkiego (65 tys. osób), Luksemburga (5 tys. osób)¹⁰.

ideologiczny, polityczny i ekonomiczny, Kraków 2007, s. 134–151, 181–185; M. Rutowska, *Wysiedlenie ludności polskiej z Kraju Warty do Generalnego Gubernatorstwa 1939–1941*, Poznań 2003, s. 19–37; C. Madajczyk, *Generalny Plan Wschodni: Zbiór dokumentów*, Warszawa 1990, *passim*.

¹⁰ Por. M. Mazower, *Imperium...*, s. 241–247; C. Łuczak, *Dzieje gospodarcze Niemiec...*, s. 90–106.

Warto zaznaczyć, że warstwą społeczną najbardziej dotkniętą niemieckimi wysiedleniami byli chłopci (stanowili 80% ogółu wysiedlonych). Wysiedlenia miały także charakter tzw. rugów, czyli przemieszczania rodzimej ludności w ramach terytorium wchodzącego w skład jednej, określonej jednostki administracyjnej (np. usuwano z mieszkań całe rodziny w celu zwolnienia pomieszczeń dla niemieckich urzędów oraz sprowadzanych niemieckich rodzin). Wysiedlanych niejednokrotnie kierowano do gorszych lokali mieszczących się na peryferiach lub bocznych ulicach miasta. Zdarzało się, że wyrzucone ze swoich mieszkań rodziny dokwaterowywano do innych rodzin w pobliskich miejscowościach.

Autorzy scenariusza chcieli także podkreślić, że deportacje organizowane przez Niemców miały służyć przede wszystkim germanizacji podbitych terenów. U podstaw prowadzonych wysiedleń Polaków z ziem wcielonych do Rzeszy leżała chęć stworzenia nowego porządku etnograficznego w Europie, o którym Hitler mówił podczas przemówienia wygłoszonego w Reichstagu 6 października 1939 roku. Ten „nowy porządek europejski” miał przede wszystkim znieść granice wyznaczone traktatem wersalskim i zapewnić Niemcom przestrzeń życiową (*Lebensraum*). Chodziło tu nie tylko o zwrot utraconych po I wojnie światowej terytoriów, ale w głównej mierze o „przesiedlenie narodowości”, tak aby w ich wyniku wyłoniły się nowe, lepsze z punktu widzenia interesu wielkich Niemiec „linie podziału narodowościowego”¹¹. Tempo niemieckich wysiedleń było stymulowane przesiedleniami etnicznych Niemców pochodzących z krajów bałtyckich, ZSRR, Rumunii, Bośni, Tyrolu, a także Lubelszczyzny i wschodniej Małopolski na miejsce usuniętej ludności okupowanej z terenów włączonych do Rzeszy (akcja *Heim ins Reich*). Dlatego została przeznaczona na to zagadnienie oddzielna część wśród przestrzeni wystawienniczej poświęconej niemieckim i sowieckim przesiedleniom oraz deportacjom ludności w latach 1939–1945.

Niemcy podczas wysiedlania Polaków z ziem wcielonych do Rzeszy prowadzili selekcję, aby zapobiec ewakuacjom osób nadających się do germanizacji. Selekcję osób przeznaczonych bądź do wysiedlenia, bądź do germanizacji przeprowadzano w obozach przesiedleńczych m.in. w: Łodzi, Konstantynowie, Potulicach, Toruniu, Smukale, Pszowie, Kochłowicach, Orzeszku, Gorzyczkach i Czechowicach¹². Niejednokrotnie panowały w nich straszne warunki, więźniów przetrzymywano w ciasnych pomieszczeniach, głodzono oraz bito. W niektórych, jak w Potulicach, warunki były zbliżone do tych panujących w obozach koncentracyjnych¹³.

¹¹ Por. Hitler. *Reden und Proklamationen 1932–1945*, t. 2, oprac. M. Domarus, München 1965, s. 1377–1393.

¹² Por. C. Łuczak, *Polska i Polacy...*; W. Jastrzębski, J. Sziling, *Okupacja hitlerowska na Pomorzu Gdańskim w latach 1939–1945*, Gdańsk 1979, s. 154–159; T. Ceran, „Szmalcówka”. *Historia niemieckiego obozu w Toruniu (1940–1943) na tle ideologii nazistowskiej*, Bydgoszcz–Gdańsk 2011, *passim*.

¹³ Por. A. Paczoska, *Obóz w Potulicach i jego rola w eksterminacji mieszkańców Pomorza w czasie II wojny światowej*, [w:] *Obóz w Potulicach – aspekt trudnego sąsiedztwa polsko-niemieckiego w okresie dwóch totalitaryzmów*, red. eadem, Bydgoszcz 2005, s. 13–23.

Ważne wydaje się także zaznaczenie na wystawie wątku współpracy niemiecko-radzieckiej w przebudowie narodowościowej mapy Europy. Hitler podczas wspomnianego już przemówienia w Reichstagu z 6 października 1939 roku oznajmił, że Niemcy i ZSRR porozumiały się w celu przeprowadzenia przesiedleń ludności. Porozumienia te dotyczyły wymiany ludności pochodzenia niemieckiego ze strefy sowieckiej oraz osób pochodzenia ukraińskiego, białoruskiego i rosyjskiego ze strefy niemieckiej. Współpraca obu reżimów przy przeprowadzaniu przesiedleń ludności objęła Polskę, kraje bałtyckie i Rumunię (Besarabię i Bukowinę).

Zarówno Niemcy, jak i Związek Radziecki uważały za konieczne przebudowanie na opanowanych ziemiach stosunków etnicznych i społecznych. Na terenach okupowanych przez ZSRR masowe deportacje dotknęły przede wszystkim przeciwników politycznych komunistycznego porządku społecznego (w latach 1940–1941 wywieziono w głąb Rosji – według ostatnich ustaleń Aleksandra Gurjanowa, szefa Komisji Polskiej Stowarzyszenia Memoriał – 316–325 tys. obywateli polskich¹⁴). Radzieckie deportacje obejmujące okupowane: Polskę, kraje bałtyckie oraz Besarabię i Bukowinę służyły izolacji potencjalnych wrogów klasowych i odgrywały ważną rolę w działaniach tajnej policji sowieckiej. Istotnym uzupełnieniem tej narracji jest przybliżenie losów narodów ZSRR deportowanych przez władze radzieckie po 22 czerwca 1941 roku: Niemców nadwożańskich, Tatarów krymskich i Karaczajów.

Szczególny nacisk w scenariuszu części wystawy o przesiedleniach i deportacjach został położony na uwypuklenie w ekspozycji cech charakterystycznych migracji przymusowych, a więc: masowości, kolektywności, użycia aparatu państwowego przymusu, dystansu geograficznego, ograniczenia wolności migranta, czy bezterminowości migracji. Ponadto wskazano na planowość i systematyczność wysiedleń (np. podczas tych dokonywanych przez Niemcy planowano łącznie wysiedlenie 80–85% ludności z Polski oraz ponad 20% ludności słoweńskiej – 260 tys. z 800 tys. Słoweńców).

Podkreślić należy, że dopiero na tle przesiedleń i deportacji dokonywanych przez III Rzeszę i Związek Radziecki ukazane zostaną, w oddzielnej przestrzeni wystawienniczej stanowiącej część narracji muzealnej mówiącej o konsekwencjach

¹⁴ A. Gurjanow, *Cztery deportacje 1940–1941*, „Karta” 1994, nr 12, s. 114–136; *idem*, *Sowieckie represje polityczne na ziemiach wschodnich II Rzeczypospolitej w latach 1939–1941*, [w:] *Exodus. Deportacje i migracje (wątek wschodni). Stan i perspektywy badań*, red. M. Zwolski, Warszawa–Białystok 2008, s. 21–30. Do tej liczby około 320 tys. deportowanych należy doliczyć jeszcze ponad 100 tys. osób przymusowo wcielonych do Armii Czerwonej, 108 tys. aresztowanych, 138 tys. przesiedlonych między republikami sowieckimi oraz około 50 tys. skierowanych do pracy w innych rejonach ZSRR. Por. P. Madajczyk, *Czystki etniczne...*, s. 126; P. Eberhardt, *Migracje polityczne...*, s. 60–74; R. Ryś, *Przymusowe wcielanie polskich obywateli – mieszkańców Kresów Wschodnich – do regularnych jednostek wojskowych Armii Czerwonej w 1940 r.*, [w:] *Przemoc i dzień powszedni w okupowanej Polsce*, red. T. Chinciński, Gdańsk 2011, s. 241.

wojny, ucieczki niemieckiej ludności cywilnej przed zbliżającą się Armią Czerwoną oraz wypędzenia i wysiedlenia Niemców z Polski, Czechosłowacji, Węgier i Jugosławii rozpoczęte w 1945 roku. Zgodnie z założeniami twórców koncepcji Muzeum II Wojny Światowej, wystawa ma pokazywać, że „wysiedlenia Niemców po zakończeniu wojny były nie tylko rezultatem dążeń do stworzenia państw jednolitych narodowościowo [...], ale przede wszystkim kontynuacją przymusowych migracji, które rozpoczęły na niespotykaną wcześniej skalę III Rzesza i ZSRR”¹⁵. Powojenne przymusowe migracje były skutkiem II wojny światowej i wiązały się z decyzjami zwycięskich mocarstw o zmianie granic. Oprócz Niemców przesiedlano także inne narodowości, na przykład Polaków ze wschodnich ziem II Rzeczypospolitej, które po wojnie przypadły ZSRR.

Główne rozwiązania scenograficzne ekspozycji

Szczegółowe rozwiązania scenograficzne przestrzeni wystawienniczej poświęconej niemieckim i sowieckim wysiedleniom oraz deportacjom ludności w latach 1939–1945 zostały zaprojektowane przez belgijskich scenografów z Tempory na podstawie scenariusza merytorycznego wypracowanego przez historyków Muzeum II Wojny Światowej. Głównym założeniem wynikającym z koncepcji programowej Muzeum II Wojny Światowej było pokazanie wysiedleń i deportacji jako części składowej (podsekcji) większej przestrzeni (sekcji) poświęconej zbrodniczemu charakterowi okupacji, która oprócz problematyki przymusowych migracji obejmuje: niemiecki i sowiecki terror okupacyjny, w tym Katyń, pracę przymusową w III Rzeszy i obozy koncentracyjne. Deportacje zostały umieszczone pomiędzy częściami dotyczącymi terroru oraz pracy przymusowej.

Zwiedzanie części wystawy poświęconej zbrodniczej naturze okupacji zaczyna się od przejścia zwiedzającego przez litery słowa „TERROR”. Następnie zwiedzający znajdzie się w centrum przestrzeni, stanowiącej przedsiónek do wszystkich części składających się na sekcję zbrodniczy charakter okupacji, gdzie został umieszczony oryginalny wagon towarowy z okresu II wojny światowej. Symbolizuje on transporty z ludnością wysiedlaną, deportowaną, przewożoną na roboty przymusowe i wywożoną do obozów koncentracyjnych.

Przy wejściu do przestrzeni poświęconej przesiedleniom i deportacjom zostały zamieszczone wielkoformatowe zdjęcia Hitlera i Stalina. Celem tego zestawienia nie była próba porównywania działań dwóch dyktatorów, lecz podkreślenie, że masowe deportacje były wynikiem wprowadzania w życie zbrodniczych ideologii tych dwóch reżimów totalitarnych. Unaocznić to mają dwa cytaty dwóch dyktatorów. Słowa Hitlera wypowiedziane latem 1932 roku: „Jeśli chcemy utworzyć po wsze czasy Wielką Rzeszę, naszym obowiązkiem będzie usunięcie

¹⁵ P. Machcewicz, P.M. Majewski, *Muzeum II Wojny Światowej...*, s. 50.

stamtąd obcych plemion¹⁶; oraz Stalina z 7 listopada 1937 roku: „Bezlitośnie zniszczymy każdego, kto swoimi czynami lub myślami – tak myślami! – zagraża jedności socjalistycznego państwa” – wypowiedziane podczas wznoszenia toastu w dwudziestą rocznicę rewolucji bolszewickiej „za unicestwienie wszystkich wrogów – ich samych i ich krewnych¹⁷”.

Kolejnymi elementami scenograficznymi stanowiącymi dla zwiedzającego mocny przekaz wizualny są wielka mapa (88 m kw.) umieszczona na podłodze otoczona drzwiami. Mapa ma symbolizować planowy charakter przesiedlenia milionów osób, wskazując na to, że ludzie stają się pionkami w rękach dyktatorów. Natomiast drzwi mają przedstawiać w sposób symboliczny domy opuszczone przez mieszkające w nich rodziny, zmuszone do tego przez twórców planów wysiedleńczych i deportacyjnych. Nad drzwiami umieszczone są ekrany, na których wyświetlają się zdjęcia wysiedlonej ludności. Nad trzema drzwiami prezentowane będą wywózki i przesiedlenia niemieckie, nad jednymi – deportacje sowieckie.

Na środku sali, na wprost każdych drzwi, znajdować się będą stanowiska interaktywne z dodatkowymi informacjami i ikonografią o każdej z deportacji. Stanowisko ma bardzo proste menu, za pomocą którego można wyświetlać następujące elementy: dane statystyczne, dokładniejszą mapę ilustrującą migracje ludności, dokumenty wraz z ich tłumaczeniem (np. nakazy wysiedlenia, spisy dozwolonych przedmiotów, które wysiedlony mógł zabrać ze sobą).

Obok drzwi znajduje się przejście do poszczególnych tematycznych przestrzeni – małych sal, w których są umieszczone monitory audiowizualne przeznaczone do wysłuchania świadectw i oglądania filmów dokumentalnych. Przed stanowiskami audiowizualnymi usytuowane są miejsca do siedzenia dla osób odsłuchujących i oglądających materiał filmowy. Ponadto znajdują się tam gabloty przeznaczone na eksponaty oraz ramki na zdjęcia.

Wśród eksponatów pokazano rzeczy związane z wysiedlaną ludnością polską, a także osadnikami niemieckimi. Są to m.in. przedmioty osobiste oraz codziennego użytku, listy i dokumenty. Te eksponaty mają przede wszystkim przybliżyć losy indywidualne ludzi. Perspektywa indywidualnych doświadczeń ma stać się pretekstem do pogłębienia u zwiedzających refleksji na temat przymusowych wysiedleń i wywołania empatii dla losów deportowanych. Celem jest zachowanie równowagi trzech elementów: eksponatu, przekazu intelektualnego i emocji¹⁸.

W pierwszej małej salce zaprezentowano deportacje Polaków i Żydów polskich oraz innych narodowości (Czechów, Francuzów, Słoweńców i Luksemburczyków) uznanych za niepożądane na terytorium Rzeszy Niemieckiej. W przestrzeni

¹⁶ Za: H. Rauschning, *Rozmowy z Hitlerem*, przeł. J. Hensel, R. Turczyn, Warszawa 1994, s. 49.

¹⁷ Za: T. Snyder, *Skrwawione ziemie. Europa między Hitlerem a Stalinem*, przeł. B. Pietrzyk, Warszawa 2011, s. 95.

¹⁸ R. Wnuk, *Totalitaryzm w przestrzeniach muzealnych. Emocje, informacje, eksponaty*, „Wiek XX. Anamneses. Festiwal Historyczny”, 12–16 V 2012, Wrocław, s. 36–37.

tej znajdują się stanowiska audiowizualne z relacjami świadków, dwie gabloty z eksponatami oraz ramki na zdjęcia. Przykładowe eksponaty w gablotach to mundur niemieckiego żandarma symbolizujący przymus wysiedleń i przemoc państwa wobec wysiedlanych oraz przedmioty należące do wysiedlanych rodzin. Zaliczyć do nich można: wykaz strat z tytułu utraty wyposażenia zakładu fryzjerskiego należącego do wysiedlonego z Gdyni Alojzego Witkowskiego¹⁹. Dokument został sporządzony przez Witkowskiego 12 października 1939 roku, a więc w momencie, kiedy Niemcy rozpoczęli wysiedlenia mieszkańców Gdyni. Uzupełnieniem przekazu tego dokumentu są przedwojenne zdjęcia Witkowskiego w zakładzie fryzjerskim oraz wspomnienia jego córki, Krystyny, z pobytu na wysiedleniu w Generalnym Gubernatorstwie. Dodatkowo narrację na temat wysiedleń w Gdyni wzbogacać będą oryginalne drzwi wejściowe do mieszkania nr 3 w kamienicy przy ulicy Śląskiej 55 w Gdyni, z którego Niemcy wysiedlili polską rodzinę i osiedlili na to miejsce rodzinę niemiecką. Będą one usytuowane naprzeciwko, po drugiej stronie wejścia do salki z wysiedleniami niemieckimi Polaków i i innych narodowości.

Kolejna przestrzeń poświęcona będzie akcji *Heim ins Reich*, czyli przesiedleniom Niemców etnicznych na tereny Rzeszy, przede wszystkim na ziemie anektowane kosztem Polski. Materiał ikonograficzny ilustrujący te przesiedlenia jest mniej dramatyczny. Operacja, którą objęto etnicznych Niemców, była prowadzona w komforcie nieporównywalnym z warunkami dla ludności innych narodowości wysiedlanych przez niemieckich okupantów. Oprócz zdjęć zwiedzający będą mogli obejrzeć materiał filmowy dokumentujący przebieg tych przesiedleń.

W następnej salce pokazano akcje wysiedleńcze na Zamojszczyźnie, będące próbą realizacji Generalnego Planu Wschodniego. Poprzez różnego rodzaju środki wyrazu podkreślono wyjątkowo dramatyczny charakter akcji wysiedleńczej na Zamojszczyźnie. Obok stanowiska audiowizualnego z nagraniem relacjami świadków znajdują się tu także eksponaty i fotografie. Eksponatem jest drut z obozu w Zamościu dla wysiedlanych dzieci przeznaczonych do germanizacji. Pokazano go w powiązaniu z notacją filmową z Julianem Grudniem, który jako pięcioletnie dziecko został wywieziony wraz z rodziną do obozu w Zamościu. Dzieci stanowiły 1/3 wszystkich wysiedlonych z Zamojszczyzny. W tej części ekspozycji poruszono szerzej problem rabunku polskich dzieci przez okupanta niemieckiego. Przywołano również przykłady wywożenia do Niemiec w celach germanizacyjnych dzieci z Wielkopolski.

Po przeciwnej stronie trzech przestrzeni dotyczących wysiedleń i przesiedleń realizowanych przez III Rzeszę znajduje się gablota poświęcona założeniom „polityki przestrzeni życiowej” i Generalnego Planu Wschodniego.

¹⁹ Por. M. Stepko, *Wybrane aspekty nazistowskiej polityki ludnościowej w okupowanej Gdyni w latach 1939–1940*, [w:] *Przemoc i dzień powszedni w okupowanej Polsce*, red. T. Chinciński, Gdańsk 2011, s. 98.

W gablocie pokazano dokumenty, zdjęcia oraz publikację autorstwa Konrada Meyera *Landvolk im Werden* (1941) zawierającą niemieckie roszczenia wobec ziem Europy Wschodniej i plany niemieckiego osadnictwa rolnego na tym terenie. Nad gablotą w ramce zamieszczona została mapa przedstawiająca zamierzenia niemieckiej kolonizacji na obszarze Komisariatu Rzeszy Wschód (*Reichskommissariat Ostland*). Częścią gabloty jest także stanowisko interaktywne z pogłębioną narracją historyczną na temat GPO.

Kolejna przestrzeń tematyczna poświęcona została sowieckim deportacjom. Wejście do niej – wskazywane przez symbole sierpa i młota – znajduje się obok przestrzeni dotyczącej akcji wysiedleńczo-pacyfikacyjnej na Zamojszczyźnie. Oprócz licznych materiałów ikonograficznych i nagrań filmowych, zwiedzający będzie tu mógł się zapoznać z wieloma przedmiotami o dużej sile emocjonalnej, takimi jak: kufer rodziny Szpilewskich zabrany podczas deportacji na miejsce nowego osiedlenia w Kazachstanie, krzyż wykonany przez polskich zesłańców na Syberii, świadectwo szkolne polskiego dziecka wywiezionego wraz z rodzicami do Kazachstanu czy też łuska ozdobna wykonana przez Tatara krymskiego wysiedlonego w maju 1944 roku do Uzbekistanu. Ponadto prezentowane są przedmioty codziennego użytku. Zdecydowana większość eksponatów jest powiązana z losami konkretnych osób, przybliżanych w nagraniach filmowych lub we wspomnieniach świadków, co nadaje narracji dodatkowy walor emocjonalny.

Uwagi końcowe

Muzeum II Wojny Światowej będzie miejscem, w którym przesiedlenia i deportacje ludności w okresie II wojny światowej zostaną zaprezentowane w sposób kompleksowy, z wykorzystaniem różnorodnych środków przekazu. Autorzy koncepcji programowej i scenariusza wystawy oraz scenografowie dołożyli wszelkich starań, aby zachować równowagę pomiędzy wartościami poznawczymi a emocjami. Prezentowane autentyczne eksponaty i odnoszące się do nich relacje świadków zostały uzupełnione rzetelną wiedzą historyczną, uwzględniającą najnowszy stan badań.

Przy tworzeniu ekspozycji wykorzystano materiały ikonograficzne i ustalenia zgromadzone w trakcie prac nad dotychczasowymi wystawami, podejmując współpracę z wieloma placówkami muzealnymi w Polsce i na świecie. W odróżnieniu od wielu innych instytucji o charakterze muzealnym przybliżających szerokiej rzeszy odbiorców wiedzę na temat II wojny światowej, gdańskie muzeum zaprezentuje przymusowe migracje w sposób możliwie całościowy, w szerokiej perspektywie ponadnarodowej. Zaletą narracji wypracowanej w Muzeum II Wojny Światowej będzie prezentacja przesiedleń i deportacji wielu narodów, dokonanych zarówno przez nazistowskie Niemcy, jak i Związek Radziecki. Będzie to przeciwwaga dla dotychczasowego sposobu

pokazywania tego zjawiska w innych muzeach i miejscach pamięci, jak Topografia Terroru, czy Miejsce Pamięci Pomordowanych Żydów Europy w Berlinie. Profil tych instytucji ogranicza ramy narracji poświęconej przesiedleniom i deportacjom. Na wystawie w Topografii Terroru uwagę skupiono na organach policyjnych III Rzeszy oraz ich udziale w akcjach przesiedleńczych i deportacyjnych²⁰. Natomiast autorzy ekspozycji w Miejscu Pamięci Pomordowanych Żydów Europy za główny cel postawili sobie przybliżenie tragicznych losów osób narodowości żydowskiej²¹.

Ekspozycja Muzeum II Wojny Światowej wykracza również poza zakres tematów prezentowanych do tej pory na wystawach czasowych poświęconych przymusowym przesiedleniom i deportacjom. Spośród ekspozycji czasowych warto wymienić wystawę Niemieckiej Wspólnoty Badawczej (DFG, Deutsche Forschungsgemeinschaft) zatytułowaną „Nauka, planowanie, wypędzenia. Generalny Plan Wschodni narodowych socjalistów” oraz wystawę przygotowaną przez Biuro Edukacji Publicznej IPN „The Expelled” („Wygnańcy”). Pierwsza stanowi rozliczenie się DFG z zaangażowania jej członków w prace nad Generalnym Planem Wschodnim oraz ukazuje uwikłanie niemieckich naukowców w politykę okupacyjną na Wschodzie. Była ona pokazywana w kilkudziesięciu miastach w Niemczech i w Polsce²². Druga ze wspomnianych wystaw, prezentowana na terenie Belgii, Francji, Niemiec i Stanów Zjednoczonych, ukazywała przymusowe deportacje i wysiedlenia, które dotknęły obywateli polskich po wybuchu II wojny światowej ze strony dwóch okupantów – niemieckiego i sowieckiego²³.

Twórcy ekspozycji Muzeum II Wojny Światowej użyli różnorodnych środków wyrazu do opowiedzenia historii przesiedleń i deportacji, wykraczając poza wielkoformatowe plansze ze zdjęciami, które dominują na wspomnianych wystawach prezentowanych w innych muzeach i miejscach pamięci. W powstającym gdańskim muzeum dołożono starań, aby uniknąć pułapki polegającej na przyjęciu perspektywy sprawców wysiedleń utrwalonej na zdjęciach propagandowych przez nich wykonanych. Dokonano tego dzięki zastosowaniu wyważonego komentarza historycznego do tych materiałów oraz zaprezentowaniu świadectw i autentycznych pamiątek ofiar.

Założeniem ideowym twórców koncepcji i autorów scenariusza wystawy stałej Muzeum II Wojny Światowej była próba „wciągnięcia” zwiedzających do interakcji z prezentowaną narracją historyczną, tak aby sprowokować ich do osobistej

²⁰ Por. *Topographie des Terrors. Gestapo, SS und Reichssicherheitshauptamt in der Wilhelm- und Prinz-Albrecht-Straße. Eine Dokumentation*, Berlin 2010, *passim*.

²¹ Por. *Materialien zum Denkmal für die ermordeten Juden Europas*, Berlin 2007, *passim*.

²² Por. *Nauka Planowanie Wypędzenie. Generalny Plan Wschodni narodowych socjalistów. Katalog wystawy Niemieckiej Wspólnoty Badawczej*, Bonn–Berlin 2006, *passim*.

²³ Por. Wystawa „The Expelled” („Wygnańcy”), Parlament Europejski, Bruksela, Belgia, 3–7 marca 2008 roku, <http://ipn.gov.pl/bep/wystawy/wystawa-the-expelled-wygnancy-parlament-europejski,-bruksela,-belgia,-3>, dostęp: 4.01.2013.

refleksji na temat oglądanych przedmiotów czy fotografii. Jednocześnie podjęto starania, aby przekazać zwiedzającemu wartości poznawcze.

Narracja na temat przymusowych przesiedleń i deportacji z okresu wojny opowiada o trudnych losach ludzkich i drastycznych wydarzeniach. Starano się jednak tworzyć tę narrację w taki sposób, aby jak najmniej epatowała przemocą, a zwiedzający mógł w niej odnaleźć pozytywny przekaz mówiący o tym, że pomimo okrucieństwa wojny, znajdowali się ludzie, którzy potrafili zachowywać się godnie.

Tomasz Chinciński, Tomasz Rabant

Forced Migrations in a Museum Presentation. Evictions, Resettlements and Deportations in the Exhibition Space of World War II Museum in Gdańsk

Summary

This article addresses the issue of how to show massive population resettlements during World War II in a museum space, on the example of the main exhibition in the World War II Museum in Gdańsk. It attempts to answer the following questions: whether the Museum is a good place for a story about the mass evictions, resettlements and deportations carried out during World War II by two the totalitarian regimes: Nazi and Communist? The authors consider how to present historical narratives concerning eviction, resettlement and deportation by the Third Reich and the Soviet Union in a museum space and to reconcile scientific integrity with the requirements of a modern formula of the Museum. Can one find in a modern museum a place to explain the reasons of the suffering of millions of people through a deepened historical narrative, or whether it should focus only on preserving the memory of the mass displacements and resettlements of the population, dominated by a martyrological narrative? The article deals with such issues as contemporary forms and tasks of museums, the main assumptions of a museum narrative and scenographic exhibition solutions of the World War II Museum in the area of forced migration.